

відмови від козацької ідентичності, і це змушувало імперський уряд бути обережним у нобілітації запорозьких старшинських родів. Включення колишньої запорозької старшини до російського дворянства носило вибірковий та поступовий характер, було засновано на особистих зв'язках та системі заступництва.

Джерела та література

1. Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Оп. 1. – Спр. 18337: План о Новороссийской и Азовской губерниях.
2. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений // ЛЕУАК. – 1913. – Вып. 9.
3. Полное собрание законов Российской империи. 1775-1780 гг. – СПб., 1830. – Т. XX.
4. Новицкий Я.П. Указ на ранговую дачу, 4500 дес., пожалованную полковому старшине Николаю Рудь, 29 мая 1779 г. // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8.
5. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888.
6. РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 347. – Ч. 3: Рапорты М.В. Каховского о переводе, назначении и увольнении со службы, производстве в чины офицеров с приложением послужных списков и прошений о переводах 15 декабря 1787 – 15 марта 1789 года.
7. Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина, черноморского казака (1770-1850 гг.) // Русская старина. – Т. 23. – 1878.
8. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство. – 1893.– № 5. – С. 141-164; № 6. – С. 12-39; № 7. – С. 153-169.
9. Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва). – Ф. 73 "Гнедіни". – Оп. 1. – Спр. 1: Документы о дворянстве Гнединых.
10. Російський державний історичний архів. – Ф. 1343. – Оп. 45. – Спр. 608: Алфавит дворянских дел Екатеринославской губернии. 1813-1848.

Summary

The nobilitation of Zaporizhzhyan starshyna to the gentry of Russian Empire is being analysed. It is demonstrated that this process had electoral and consecutive character and was based upon the personal relationship and intercession.

I. M. Сумий

ЗАПОРІЗЬКІ ПЕЧАТКИ: КОШОВІ, СУДОВІ, ПАЛАНКОВІ

Українські історики чимало уваги приділяли і приділяють історії Запорозької Січі, у т.ч. клейнодам січовиків і, зокрема, печаткам. Найбільший внесок у цю справу зробили А. Скальковський, Д. Яворницький, М. Слабченко, І. Крип'якевич, Е. Каменцева, В. Фоменко, І. Ситий, О. Однороженко, Ю. Савчук [1-12] та публікатори архіву Нової Нової Запорозької Січі [13-15]. Проте багато питань, що стосуються останніх, ще потребують більш ґрунтовного поглибленого вивчення. Опрацювання названої категорії печаток важливе і для вивчення історії державної печатки Гетьманщини, а також її судових та полкових печаток.

Історія печатки січовиків, як і державної печатки Гетьманщини, починається в останній третині XVI ст., коли козацтво сформувалося як стан, як реальна сила, із якою вимушені були рахуватися правителі держав, що оточували Україну. У 1576 р. польський король Стефан Баторій визнав цей факт, надавши Війську Запорозькому печатку з гербом [16, с. XXIV].

На печатках кінця XVI ст. козак зображується у картуші, в стаціонарній позі, повернутий вліво, на печатках же першої половини XVII ст. (Михайла Дорошенка, Петра Сагайдачного) козак рухається і повернутий вправо, картуш відсутній [10]. Усі печатки круглі, діаметром 27-31 мм. Напис незмінний, традиційний: "КОПИЯ ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО" [11, с. 24-25].

У другій половині XVII ст. відбуваються певні зміни в іконографії та написі, що було обумовлено зміною геополітичної ситуації – з'явилася Гетьманщина, посилювався російський вплив, почали втрачати свої позиції Річ Посполита, Кримське ханство та Османська імперія.

На жаль, втрата запорозького архіву не дозволяє повністю простежити еволюцію кошової печатки у зазначений часовий відрізок.

За непрямыми даними саме у цей час виникає характерна ознака кошових печаток – зображення списа. Описередковано це підтверджує печатка І типу Івана Брюховецького. Ймовірно, що у такий спосіб січовики намагалися засвідчити свою окремішність від городових козаків. Торкнулося це і напису на печатці, де з'явилися слова "СЛАВНОГО" та "НИЗОВОГО". Зазначені особливості зберігалися на печатках низовиків до самого скасування Січі.

У 2007 р. Ю. Савчук опублікував зображення матриці печатки січовиків [12]. Вона мідна, кругла, діаметром 45 мм. Від ручки залишився циліндричний патрон, діаметром 36 мм і висотою 35 мм. У центрі печатки зображення козака, обернутого праворуч. Лівою рукою він тримає зверху приклад рушниці, яка лежить на його лівому плечі, а правицею опирається у бік. Козак у довгому жупані та оперезаний поясом, до якого причеплені шабля та порохівниця. Перед козаком – спис. Навколо напис: " + ПЕЧАТ : КОШОВЪКАЯ СЛАВНОГО ВОИСКА ЗАПОРО:ЗКОГО".

Звертає на себе увагу шапка козака. Вона без залома, оторочена хутром. Подібні шапки ми бачимо на головах козаків з малюнку на відомій карті України Г. Боплана. На печатках гетьманів шапка з хутровою оторочкою зустрічається лише на печатках Івана Брюховецького та Івана Скоропадського.

Окрім зазначеного, голова козака непропорційно велика по відношенню до тіла. Дисонанс посилюється зображенням невеликих рук і ніг козака.

Датується матриця за непрямыми даними третьою четвертю XVII ст. На жаль, відсутні публікації документів з відбитком цього сфрагісу, тому атрибуція його хронології залишається слабким місцем. Більше того, залишається відкритим питання щодо обігу, бо у публікації зазначений добрий стан печатки. Звертає на себе увагу помилка у легенді. Який дивний збіг з помилкою у легенді печатки зразка 1700 р., про яку буде мова нижче.

У Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського (далі ЧОІМ) зберігається архів відомої козацько-старшинської родини Забіл. Три документи у ньому безпосередньо пов'язані з історією запорозького козацтва. Два з них – це подорожні листи слугі пана Івана Забіли Миколаєві на проїзд до Криму для купівлі коней. Вони були надані кошовим отаманом Війська Запорозького Низового Петром Примою з Січі 18 та 28 лютого 1700 року і засвідчені печатками [17, арк.21,23]. Це паперово-воскові печатки круглої форми, діаметром 40 мм, на червоно-коричневому воску. Кустодія прямокутна*. Поміж двома колами вміщений напис, який починається з хрестика: "+ ПЕЧАТ : СЛАВНОГО ВОИСКА ЗАПОРОЗГОКО НИЗОВОГО". У останньому слові літери н і и зливаються. У центрі вміщене зображення козака, розвернуте вправо. Він у довгій одязі, прикрашеній багатою вишивкою, на його голові "колпак перекирвлений", на правому плечі він тримає рушницю з довгим ременем, на правому боці у нього причеплена довга шабля, ліва рука на поясі, поруч – порохівниця. Козак стоїть на траві. Праворуч від нього – спис, "воина бодрствующаго знаменующим" [10].

Порівнюючи цю печатку з опублікованими, можна зробити такі висновки. Вона найбільш майстерно виготовлена, її особливістю є помилка у слові "запорозгоко". Це наводить на думку, що печатки можливо були виготовлені за межами Січі (а така практика з літератури відома) або майстер просто помилився, коли викарбовував напис. Від матриці, що описав Ю. Савчук, печатка відрізняється кроєм шапки, жупана, формою шаблі та рушниці, кутом нахилу останньої. Фігура козака більш симетрична, немає зазначених диспропорцій.

В. Фоменко зазначав, що "приналежність і час застосування цих печаток точно ще не встановлено" [9]. Виявлені печатки істотно прояснюють цю проблему. Це, щонайменше, 1700 рік (зрозуміло, що виготовлені вони були ще у XVII ст.), а застосовував її кошовий отаман Петро Прима та кошова канцелярія при оформленні офіційних документів. Користувався цією печаткою і кошовий Кость Гордієнко. Нею скріплений лист від 16.04.1709 р. отамана до шведського короля Карла XII. [18, с.94; 19, с.2]. За опублікованими документами, ця печатка вживалася у 1752-1754 рр., а можливо і у 1766 р. [14, с.901; 15, с.834]. За особливостями свого напису та іконографії постаті козак вони становлять 6-й різновид групи печаток з написом "ПЕЧАТЬ СЛАВНОГО ВОИСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО".

Варто також додати, що вслід за А. Скальковським, дослідники прив'язували цю печатку до особи січового отамана Івана Малашевича [9, с.160; 20, с.558]. Але, як бачимо, з'явилася вона значно раніше – ще до першого погрому Січі (1709 р.), коли остання містилася на р. Чортомлик (1652-1709 рр.). Просто Малашевич продовжував користуватися цією печаткою, про що свідчать оригінальні документи [20, с.558].

Окрім цього, виявлені печатки своєю хронологією спростовують твердження, що цей різновид печаток був пов'язаний з виникненням т.зв. Нової Січі [10].

Зафіксований випадок, коли деякі кошові отамани, які знаходилися поза межами Січі, у т.зв. кримський період (1709-1734 рр.), який характеризувався ускладненою для січовиків політичною ситуацією, використовували печатку Івана Мазепи зразка 1687 р. [21, с.592]. Так зробив кошовий Іван Мочульський у 1719 р. Не виключаємо, що він входив до ближчого оточенні покійника тому й

* У документі за 18 лютого кустодія була вирізана з окремого аркуша і підкладена під віск на зворотньому боці аркуша з текстом. У документі за 28 лютого кустодія була вирізана з аркуша, що містив текст документа. Потім вона була загорнута угору, під кустодію підклали віск і приклали штемпель.

печатка і потрапила до нього. Хоча це всього припущення, а для ствердної відповіді треба відшукати надійні архівні джерела.

У 1750-1763 рр. кошові атамани послуговувалися печаткою, яка у загальних рисах нагадувала печатку Данили Апостола зразка 1732 р. Можливо, що матриця цієї печатки була виготовлена у 1736 або 1744 р. [8, с.205; 22]. На печатці зображений козак у стаціонарній позі, з півобертом вправо, озброєний рушницею, шаблею. На поясі – порохівниця, праворуч від козака – спис. Зображення трави відсутнє. По колу міститься напис: "ПЕЧАТЬ СЛАВНОГО ВОИСКА ЗАПОРОЖС[К]ОГО НИЗОВОГО" [11, с.25]. У нас викликає певний сумнів правдивість відтворення зображення та напису. На жаль, О. Однороженко не подав фото цієї печатки, замінивши його схематичним малюнком [11, с.179].

Наступні зміни у кошовій печатці припадають на 1763 р.

У збірці ЧОІМ зберігається чимало документів, які стосуються запорожців. Зокрема у п'яти документах мова йде про нові клейноди січовиків. Вони розкривають механізм і строки виготовлення клейнодів, окреслюють відповідальні за це структури, визначають перелік інсигній та роль гетьмана Кирила Розумовського.

6 лютого 1763 р. Катерина II видала указ про виготовлення на прохання запорожців наступних клейнодів: булави, прапора, бунчука, печатки, пірнача, литаврів, значків, тростини. За зразок були взяті інсигнії 1736 та 1744 років. Виготовлення доручалось Колегії іноземних справ. Після виготовлення вона зобов'язувалась представити їх для затвердження Сенату або сенатській конторі в Москві, а у подальшому, разом із супровідною грамотою, передати гетьману, щоби той доставив клейноди в Січ [22].

Якщо виготовлення булави й інших відзнак не викликало запитань, то стосовно печатки, був виданий окремий указ від 6 червня 1763 р., яким було встановлено новий напис [22]. І це не випадково, адже на відміну від інших клейнодів, які, образно кажучи, були німими, через сфрагіс зазначалась державна підпорядкованість запорожців, а саме – Російській імперії.

Е. Каменцева зазначала, що ще 19 травня 1763 р. Колегія іноземних справ отримала указ про виготовлення печатки для січовиків. В ході проведеного слідства з'ясувалося, що козаки користуються печаткою власного виготовлення з написом "ПЕЧАТЬ СЛАВНОГО ВОИСКА ЗАПОРОЖКОГО НИЗОВОГО". Колегією було запропоновано виготовити нову печатку на зразок тієї, що користувалася Генеральна військова канцелярія, згідно з представленими сургучевими відбитками, тобто із зазначенням у написі підпорядкованості Російській імперії.

Сенат схвалив цю пропозицію своїм указом від 16.06.1763 р. [8, с.205].

Виготовлення клейнодів затягнулося до кінця липня 1763 р. Нарешті, 21 липня був виданий новий указ, де перераховано 11 інсигній: булава, прапор, бунчук, печатка, пірнач, пара литаврів, 4 значки, тростина. Під розписку, разом з опечатаною супровідною грамотою вони були вручені кошовому Григорію Федорову, який у той час знаходився в Москві. Йому було доручено відвезти їх до Кирила Розумовського. Останній, в Батурин, повинен був уже офіційно передати клейноди Григорію Федорову, щоби той переправив їх на Січ. До гетьманської столиці кошового супроводжував конвой, який складався з капрала і двох солдатів на чотирьох підводах [22].

Про цю печатку А. Скальковський зазначав, що у 1760-х рр. з'явилася нова модифікація кошової печатки. У загальних рисах вона наслідувала свою попередницю і малюнком і написом, але праворуч від козака було добавлено зображення споруди "которое могло означать или Сечь или фигуры сигнальные" [12, с.331].

Матриця цієї печатки зберігається у Відділі нумізматики Державного історичного музею у Москві. Вона залізна, діаметром 55 мм, висота ручки 90 мм [12, с.333]. По центру зображений козак у стаціонарній позі, в анфас, з широко розставленими ногами. На голові невелика шапка з гострим верхом, яка прикрашена султаном і виходить за межі внутрішнього кола. На лівому плечі лежить рушниця, ствол якої теж виходить за межу внутрішнього кола. Рука козака покладена на приклад зверху. На лівому боці висить невелика шабля, на правому – порохівниця з рогу. Правицею козак спирається у бік. Праворуч від козака – спис, встромлений у землю. Праворуч від списа – багатоярусна будівля. Під ногами козака – трава. Між двома колами напис: "ПЕЧАТЬ ВОИСКА ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО". Хоча ця печатка і наслідувала печатку Генеральної військової канцелярії, її іконографія помітно відрізняється від свого взірця. Це стосується одягу, нахилу корпусу, форми шапки, положення ніг козака. Мабуть маємо справу з суб'єктивним фактором, тобто кваліфікацією, смаком майстра, який різав матрицю.

Нова печатка символізувала вступ Січі у свій останній період існування, який характеризувався цілою низкою заходів царського уряду, спрямованих на повне знищення козацької вольниці.

А. Скальковський, Ю. Савчук відзначають, що була ще печатка 1770 р., у якій був відсутній імператорський титул [12, с.331-333]. Вона була виготовлена з заліза, мала круглу форму, діаметром 39 мм. Ручка була виточена з рогу буйвола і мала висоту 70 мм. У центрі було

зображення козака у повний зріст, який лівою рукою зверху підтримував приклад рушниці, що лежала на плечі; права рука – на поясі. Трохи позаду спис та будівля. Під ногами козака – трава. Відсутня порохівниця. Шапка кругла, без султана. Ствол рушниці та шапка не виходять за межі внутрішнього кола. Між двома колами напис: " + ПЕЧАТЬ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО".

На завершення цієї теми, ще кілька слів про запорозькі інсигнії. У 1763 р. вони були доповнені золотою медаллю із зображенням Катерини II та відповідним написом.

Як склалася доля цих історичних реліквій? Багато чого загубилося, але ось печатка 1763 р. вціліла. Зараз вона зберігається в Москві в Державному історичному музеї [8, с.203-205; 12, с.333].

Узагальнені відомості по кошових печатках подаємо у таблиці.

Кошові печатки

Роки обігу	Зображення	Напис	Розмір	Висота літер
1592-1596 рр.	Козак з мушкетом у картуші	КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗЬСКОГО	27 мм	–
1600-1603 рр.	Козак з мушкетом	КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО	28 мм	2 мм
1627-1638 рр.	Козак з мушкетом, що рухається	КОПИЯ ВОИКА ЗАПОРОЗКОГО	31 мм	–
Третя чверть XVII ст.	Козак зі списом, що рухається	+ ПЕЧАТ: КОШОВЪКАА СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРО:ЗКОГО	45 мм	3 мм
1700-1766 рр.?	Козак зі списом, що рухається	+ ПЕЧАТ : СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЗГОКО НИЗОВОГО	40 мм	4 мм
1719 р.	Козак з мушкетом	ПЕЧА МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА Их ¹ ЦРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕЇСВА ² ЗАПОРОЗКОГО ³	45 мм	2 мм
1750-1761 рр.	Козак зі списом	ПЕЧАТЬ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖС[К]ОГО НИЗОВОГО	50 мм	–
1763-1774 рр.	Козак зі списом, поряд споруда	ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО	55 мм	–
1770 р.	Козак зі списом, поряд споруда	+ ПЕЧАТЬ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО	36 мм	–

Цікаво порівняти печатку січовиків з військовою печаткою Війська Донського. На ній був зображений оголений козак у шапці, що сидить на бочці. В одній руці він тримав рушницю, в іншій – ріг, на бочці перед ним – чарка. На поясі у нього – шабля. Навколо напис: " + ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ДОНСКАГО"⁴. З'явилася ця печатка на початку у 1704 р. і була у вжитку до 1775 р., коли була замінена печаткою з двоголовим орлом та написом "ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ДОНСКАГО ВОЙСКОВАГО ГРАЖДАНСКАГО ПРАВИТЕЛЬСТВА " [23, с.190-191; 25, с.142-143]. Описані печатки прикладали до "повелительных грамот" по Війську та "отписок", "доношений" у Сенат, колегії; указів, промеморій "в подлежащие мѣста".

Паралельно донські козаки користувалися ще й круглою печаткою, на якій був зображений олень, у спині якого стирчала стріла. Навколо йшов напис: "* П · В * ЕЛЕНЬ ПОРАЖЕНЪ СТРЕЛОЮ" [23, с.191; 25, с.142-143]. Цю печатку донці прикладали до "малого повеленія" з військової канцелярії.

Як бачимо, на відміну від своїх українських побратимів, донські козаки одночасно користувалися двома різними за зображеннями та написами військовими печатками. Проте, як і для українців, роковим для них став 1775 р. Запорожці втратили окрім печатки і Січ, а дончаки їм притаманну, традиційну емблематику своєї печатки. Але головне полягає в тому, що і ті і ці стали жертвами імперської централізаторської політики.

¹ "Х" виносне.

² "С" виносне.

³ Лігатура "АТ", "ПР", "ЧЕ", "ЪТ".

⁴ Цікаво відзначити, що як і запорожці, донські козаки з великою любов'ю відносилися до зброї взагалі і до воєннопальної зокрема. Показова у цьому відношенні легенда про походження емблеми печатки Війська Донського. Якось Петро I, гуляючи по Черкаську, натрапив на п'яного козака, який пропив одяг але зберіг коштовні рушницю та шаблю. На запитання царя чому він пропив одяг і зберіг зброю, той відповів: "Как бы не так, с ружьем и саблей все – великому Войску Донскому честь и славу заслужу, да и одежду себе добуду, а без них – ни кому не угодишь" [23, с.190]. Цю печатку у сріблі виготовив майстер Оружейної палати Левкин, який спеціалізувався на цій справі [26, с.38-40]

Вартий уваги наступний факт. На військових печатках українських та донських козаків, нехай з деякими відмінностями, однакова символіка – озброєний козак. У цьому віддзеркалився складний, своєрідний, але багато в чому схожий шлях формування військових спільнот на південних кордонах України та Росії, який і призвів до подібної символіки на козацьких сфрагісах.

Судові печатки. У згаданому вище архіві Забіл зберігається лист до генерального судді Василя Кочубея, кошового судді Запорозької Січі Лук'яна Тимофеєнка з приводу позову між Павлом Горбом, "курінним роговским", та слугою Івана Мазепи Ісааком Созонтовим, а також "обивателем коропским" Нестором. Лист був "Дань з Сѣчи Запорожской мая 19 року 1703" [17, арк.20]. Він засвідчений паперово-восковою печаткою. Вона кругла, діаметром 26 мм, на червоно-коричневому воску⁵. Поміж двома колами напис: "ПЕЧАТ ІС КОША СУДЕЙСКАЯ". У внутрішньому колі вміщено зображення палиці (жезла, трості), кінці якої виходять за межі цього кола, ліворуч від палиці літери В і Ц, праворуч – Е, В і Z (тобто "ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО"). Коловий напис виконаний на низькому рівні. Це наводить на думку, що печатка місцевого виготовлення. Вміщення палиці на печатці нібито підкріплює точку зору С.Мишецького, що знаком кошового отамана була палиця, а не булава. Хоча можна припустити, що тут зображена палиця осавула, який виконував деякі суддівські функції нарівні з кошовими отаманом, суддею та писарем. Нарешті, це може бути і зображення кия, який використовували для покарання винних на Січі [10; 27].

Таким чином, характерним зображенням судової печатки є зображення атрибуту судді – палиці. У написі віддзеркалені назва суду, його статус та підпорядкованість суверену.

На зразок полкових печаток Гетьманщини мали свої печатки запорозькі паланки. Наприклад, Самарська мала печатку, на якій було зображено лева, що спирається передніми лапами на щит, на якому дві перехрещені стріли і напис: "ПЕЧАТЬ ПОЛКОВАЯ САМАРСКОИ ПАЛАНКИ"; Кальміуська – у щиті перехрещені шабля і спис та аббревіатура "К П П П" ["КАЛМІУСКОЙ ПАЛАНКИ ПОЛКОВАЯ ПЕЧАТЬ"]; Бугогардівська – оленя? і спис та напис: "ПЕЧАТЬ ПОЛКОВАЯ БУГОГАРДОВОЙ ПАЛАНКИ" [28, с.552; 14, с.902; 15, с.834], Кодацька – щит під короною з літерами "П П НК П" ["ПЕЧАТЬ ПОЛКОВАЯ НОВОКОДАЦКОЙ ПАЛАНКИ"] [14, с.901].

Зображення на паланкових печатках віддзеркалюють головні заняття та менталітет січовиків. Це походи за здобиччю, полювання, православна віра. Звідси на малюнках зброя, хрести, олені, кози, яструби. Зображення корони символізувало суверена.

Деякі сучасні аматори від історії досить вільно трактують зображення на паланкових печатках. Ось приклад щодо зображення Бугогардівської паланки: "На ній викарбувано оленя та стрілу, випущену в нього. Згідно з древньою легендою, богиня Діана, покровителька лісів та звірів Північного Причорномор'я за те, що чужинець посягнув на її духовність, перетворила його в оленя і випустила в нього смертоносну стрілу". А далі ще не менш сміливе категоричне твердження: "Головною підказкою, яка розкриває духовні цінності козацтва, знову ж таки є інша Бого-Гардова печатка. Вона і розкриває таємниці минулого про походження козацтва. На цій печатці зображення кози чи то Козерога з чотирма рогами та спис, що означає – власники печатки будуть зі зброєю в руках захищати цю козу чи то Козерога. Відповідаючи, чому така пошана зображеному на печатці, звернемось до історії християнства. Відомо, що під сузір'ям Козерога родився син Божий Ісус Христос. Отже, печатка говорить, що її володарі будуть захищати Христову віру, звідси виправдовується твердження частини дослідників, що походження слова "козак" має релігійну основу" [29, с.385-386].

На думку А. Скальковського, паланкові печатки з'явилися десь у 40-ві рр. XVIII ст., після виникнення у 1734 р. Нової Січі [1].

Як і на печатках Гетьманщини, на них ми бачимо суттєві зміни, що були викликані соціально – політичними чинниками. Малюнок втрачає характерну українську іконографію, зображення не має усталеного характеру. Наприклад, Бугогардівська паланка тричі поміняла зображення на своїй печатці – шабля з рогаткою, коза та олень, креслення літер нагадують російський цивільний шрифт [1, с.597]. Усе це – віддзеркалення занепаду Запорозької Січі та посилення російського впливу на цей регіон.

За формою паланкові печатки круглі, овальні, восьмикутні.

Підсумовуючи, можна сказати, що за написами, матеріалами та технікою виготовлення, місцем розташування на документі, функціональним призначенням, характером документів, до яких їх прикладали, запорозькі печатки аналогічні своїм відповідникам на Гетьманщині.

⁵ Документ на 2-х аркушах, тому як кустодія використаний 2-й аркуш, на якому вміщена тільки адреса. У даному випадку головною функцією печатки було збереження таємності кореспонденції, тому її і поставили на зовнішньому боці. На відміну від цього документа подорожні листи мають печатку під текстом. У даному випадку головна функція печатки – це забезпечення вірогідності тексту, адже лист був публічно-правовим документом і призначається для ознайомлення широким колом посадових осіб.

Зображення та написи на них не є щось раз і назавжди встановлене. Вони у постійній динаміці, гнучко реагуючи на виклики часу.

Наведений матеріал спонукає до думки, що ретельне вивчення архівів, музейних колекцій дозволить зробити ще не одне цікаве відкриття і, таким чином, заповнити наявні лакуни в історії запорозьких печаток.

Джерела та література

1. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
2. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред. та ін.). – К., 1990. – Т. 1.
3. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред. та ін.). – К., 1990. – Т. 2.
4. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред. та ін.). – К., 1991. – Т. 3.
5. Яворницький Д. Запорожжє в остатках старини и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. II.
6. Слабченко М. Материали по малорусской сфрагистике. – Одесса. – Б.д.
7. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // ЗНТШ. – Львів, 1917. – Т. 123-124.
8. Каменцева Е. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1963. – Вып. 1.
9. Фоменко В. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Випуск 7.
10. Ситий І. Запорозькі печатки з фондів Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – № 2.
11. Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI-XVIII ст.). – Харків, 2003.
12. Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумизматики Державного історичного музею у Москві // Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007.
13. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775: Корпус документів / Центральний держ. історичний архів України; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (ред. кол.), Л.З. Гісцова (упоряд.). – К., 1998. – Т. 2.
14. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775: Корпус документів / Центральний держ. історичний архів України; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (ред. кол.), Л.З. Гісцова (ст. упоряд.). – К., 1998. – Т. 3.
15. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775: Корпус документів / Центральний держ. історичний архів України; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (ред. кол.), Л.З. Гісцова (ст. упоряд.). – К., 1998. – Т. 4.
16. Грабянка Г. Действия презелной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... 1710. – К., 1854.
17. Книга Забелы, составленная из адресованных к двум Иванам Забелам документов и пр. (1687-1736), ЧОИМ, інв.№ Ал 359.
18. Україна – Швеція: На перехресті історії (XVII-XVIII століття): 1 жовт. 2008 р. – 30 берез. 2009 р. м. Київ, 9 квіт. – 31 трав. 2009 р. м. Дніпропетровськ: Каталог міжнародної виставки / Укладач Ю. Савчук – К., 2008.
19. Молчановский Н. Три письма кошевых атаманов к шведским королям // Киевская старина. – 1899. – Т. LXIV. – Январь. – Отдел II.
20. Україна – козацька держава / Упорядник В. Недяк. – К., 2004.
21. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Т. 1.
22. Ситий І. Запорозькі клейноди часів Кирила Розумовського // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – № 2.
23. Сперансов Н. Земельные гербы России. – М., 1974.
24. Ригельман А. История или повествование о донских козаках собранная и составленная 1778 года // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1846. – Т. 3. – Отд. II.
25. Ригельман А. История или повествование о донских козаках собранная и составленная 1778 года // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1846. – Т. 4. – Отд. II, VII.
26. Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская. – СПб, 1846.
27. Ситий І. Печатка Війська Запорізького низового та печатка коша суддівська на документах XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Друга наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1992.
28. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна – козацька держава / Упорядник В. Недяк. – К., 2004.
29. Петровський А. Про походження слова "козак" // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 14. – К., 2005.

Summary

The object of research are Zaporizhzhyan seals. Basing upon the research of archival and museum materials, the author concludes that according to the signatures, materials, techniques of production, placing in the document, functional destination, character of the document sealed etc. Zaporizhzhyan seals are equal to their compliances in Hetmanschyna.

О. А. Репан

ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД СТАРШИНИ КОДАЦЬКОЇ ПАЛАНКИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Козацька старшина у вітчизняній історіографії (за винятком хіба радянського періоду) не може покаржитися на неувагу. Початок процесу вивчення старшин як соціальної групи поклали самі старшини та їх нащадки наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., занепокоєні як відстоюванням корпоративних інтересів, так і патріотичними міркуваннями про потребу збереження пам'яті про славні часи, про що не раз писали сучасні дослідники [1-2]. Зрозуміло, що народницька позиція напевно найкращого для свого часу фахівця з історії Гетьманщини О. Лазаревського призводила до окреслення не зовсім симпатичних портретів козацьких старшин [3-6], але й роботи цього автора, й роботи його колег (здаймо хоча б В. Модзалевського) вводять до наукового обігу масу цікавих фактів та гіпотез [7]. Процес тривав у XX столітті, де не можна пройти повз дослідження М. Слабченка чи Л. Окиншевича [8; 9, с.84-171; 10; 11]. На сучасному етапі варто говорити вже про складання такими дослідниками, як Г. Гаєцький, В. Кривошея, І. Кривошея та О. Кривошея поважних довідників, які відбивають час перебування старшини на посаді, біографічну інформацію тощо [13-14]. Безпосередньо вивченню старшинської верстви слобідських полків присвячено дослідження В. Маслійчука [15].

У той же час запорозькій старшині пощастило значно менше. Маємо певну літературу, присвячену, наприклад, постатям таких кошових отаманів, як І. Сірко або П.Калнишевський [16-19]. Надзвичайно цікаву розвідку, присвячену керівній верстві Коша, залишив О. Рябінін-Скляревський [20]. Проте після класичної праці М. Слабченка паланковий устрій Вольностей не ставав предметом спеціального розгляду [21]. Для з'ясування персонального складу старшин паланкового рівня велику роботу проводять упорядники "Архіву Коша Нової Запорозької Січі". Цікаву біографічну інформацію наводить в одній зі своїх розвідок Н. Ченцова [22].

Однак паланкова старшина як об'єкт вивчення, наскільки мені відомо, не привертала уваги сучасних дослідників. Обов'язковою складовою таких студій є встановлення точного персонального складу такої старшини, часу її перебування на посаді та укладання хоча би стислої біографічної довідки – наскільки це взагалі можливо. Без такої роботи ці особи залишаться безликою масою, а історія Запорозької Січі на паланковому рівні – сухою схемою, позбавленою життя, людей та емоцій. Нижче увазі шановного читача пропонується спроба подивитися на персональний склад однієї з найбільших паланок – Коцацької – таким, яким він представлений у друкованих джерелах та літературі.

Коцацька і Самарська паланки згадуються вже на початку XVIII ст. [19, с.20]. Є документальні свідчення про існування паланкового поділу протягом перебування Коша під татарською протекцією в першій третині XVIII ст. [23, с.5-8]. Саме слово паланка в турецькій мові означає невелику фортецю, проте в практиці запорозців це перш за все адміністративно-територіальна одиниця Вольностей. Адміністративні центри паланок, де перебувала паланкова старшина, були одночасно й укріпленими пунктами. В Новому Кодаку фортеця одночасно захищала і перевіз [24, с.75; 25, с.432-433].

Адміністрація паланки складалася з полковника, писаря, осавула, підписаря та підосавула. До складу управлінської вертикалі належали козацькі і посполиті отамани слобід, а також осадчі нових поселень [19, с.20]. Кіш іноді міг безпосередньо звертатися до отаманів і таким чином оминати бюрократичну драбину. Так було, наприклад, у січні 1764 р., коли посполитий отаман Нового Кодака отримав наказ із Січі, де докладно регламентувалася видача харчів козакам, які відряджаються деінде з пакетами і мають право вимагати провіант [26, с.52].

Очевидно, на початку існування паланкова старшина обиралася місцевою козацькою громадою, проте з часом ця компетенція перейшла до Коша, а паланкова рада вирішувала лише незначні проблеми місцевого характеру [25, с.433; 26, с.52; 27, с.171]. Старшини до паланок обиралися на Січі щороку, а іноді й двічі на рік. Традиційно на ці посади призначали людей, які чесно і самовіддано прослужили у Війську 10-15 років. Попередньо з ними знайомився